

Уз књигу др Еве Берковић: „КВАЛИТЕТ ЖИВОТНОГ СТАНДАРДА”,
Економски институт, Београд, 1977. године.

1. Развој економске науке у социјализму је одређен како његовим структурним проблемима (генетичка условљеност), тако и односима који произилазе из друштвених одређења. Преко нормативног садржаја у друштвеној пракси и економској науци тежи се превазилажењу спонтанитета и анархичности у развоју друштва и производних односа. С обзиром на овакву природу захтева пред којима се налази економска наука, њен метод, а такође и сам предмет проучавања, доживљава сукцесивне реформулације које изражавају његово непрестано фактичко проширивање.

Историјски настанак социјалистичких привредних система је пред субјективне чиниоце као њихов непосредни задатак постављао дефинисање услова и усмеравање правца друштвене репродукције. Одређење за развој уз бржи пораст одељка и друштвене репродукције — које је било технолошки неминовно с обзиром на глобални и релативни положај социјалистичких привреда — подразумевало је развој теорије производње, док су односи расподеле и потрошње објективно третирани као квази технолошки проблеми репродукције. Модел производних односа у којем је друштвени рационалитет производње логички идентификован са централизацијом одлучивања, претварао је све друге економске односе категорије у формално-економску материју.

Ова фаза у развоју економске мисли је доживела двострука ограничења: друштвена, која проистичу из класних односа и у том смислу превазилазе оквири економске науке, јер се тичу односа у политичком систему у технолошка ограничења која се не могу решити у сопственим оквирима теорије производње. Ова ограничења проистичу из успоравања стопе раста друштвеног производа и пораста капиталног коефицијента, одакле проистиче и захтев за даљим релативним повећањем стопе акумулације у оквиру народне привреде. Ови показатељи показују ограничену рационалност датог система одлучивања који почива на једностраној развијености теорије производње и иницирају нове напоре у истраживању расподеле, како би се обезбедила њена повратна стимулација дејства на производњу.

Многобројне дискусије о робној привреди у социјализму добијају прави историјски значај тек када престану да буду апстрактна методолошка размишљања, а њихови резултати постану у правом смислу речи претпоставке континуитета репродукције. Теорија расподеле својим развојем доводи до формулисања новог облика и нивоа рационалности у социјализму, до нивоа удруженог рада, односно асцијација произвођача, као паралелног микроекономског субјективитета.

Да ли се може рећи да се социјалистичка теорија у овом моменту налази пред новом фазом свог развоја, која би била одређена стављањем односа потрошње у центар њеног интересовања, или је, пак, реч само о проширивању постојећих теоријских оквира и њиховом обogaћивању

новим садржајем који, је до скора, лежао ван њених оквира, дилема је о којој се, за сада, не може говорити. У сваком случају, проблеми економског рационалитета нису једини нити специфични проблеми политичке економије социјализма. Његови историјски циљеви се не могу свести само на раван производа, а његови квалитети идентификовати са високом стопом раста. Сазревање социјализма претпоставља афирмацију нових друштвених вредности које се изражавају у промењеном укупном друштвено-економском положају човека и произвођача. Свакако да је човекова слобода од оскудице и страха за егзистенцију услов сваког његовог одговорног укључивања у друштвену репродукцију, па иако произвођач као појединац није у методолошком смислу полазна основа за истраживање законитости развоја социјалистичких привредних система, он је свакако, њихово исходиште. Задовољавање потреба људи и разноврсност облика њиховог живота постаје много адекватнији критериј за оцену успешности функционисања привредног система, него што је то апсолутизована стопа раста.

Свест о потреби да се социјалистичке привреде третирају и са овог аспекта је већ присутна у науци, и то како у земљама чије привреде имају формалноробни карактер (1), тако и у нашој (2) што је својеврсна потврда супстанцијалног значаја теорије животног стандарда за социјалистичку економску мисао.

Полазни став у овој литератури је заједнички, и може се одредити схватањем да се лична потрошња радника, која се везује за расподелу према раду, јавља само као основни облик система односа кроз које се радници као носиоци радне снаге репродукују. Неробни карактер радне снаге опредељује да учешће радника у расподели националног дохотка не буде одређено потребама репродукције датог типа друштвених односа и стога везано за потребни производ, а читав вишак производа био материјална основа конзервације тог односа. Напротив, у социјализму је вишак производа основ његовог развоја. Стога се репродуковање радних способности човека појављује као функција већег броја друштвених чинилаца који знатно превазилазе обим (приватносвојинске) репродукције радне снаге кроз личну потрошњу.

2. Књига др Еве Берковић, као и ранији текстови истог аутора, посвећена је истраживањима личне потрошње и са њом повезаним друш-

(1) Мада су текстови обично мањег обима (чланци и слично), ипак се среће и један број широк студија, од којих наводимо само неколико:

— Celiková syntetická štúdia o teóriji socialistického spôsobu života, Vyskumny ústav životnej úrovne, Bratislava, 1975.

— A. Heller: Систем потреба и друштво удружених произвођача, Марксизам у свету 11/75, као и други чланци у овом тематском броју.

— Е. И. Капустин: Социјалистички образ живљи и јево економическиј аспект, Институт економики АН СССР, Москва 1974.

— П. С. Мстиславскиј: Народное потребление при социализме, АН СССР, Москва 1961.

— В. В. Радајев: Потребности как экономическая категория социализма, Муст, Москва, 1970.

(2) Б. Шефер: Животни стандард и привредни развој Југославије, Информатор, Загреб, 1965.

— В. Тричковић: Проучавање потрошачке тражње са посебним освртом на анализу породичних буџета, Београд, 1971.

— Ј. Штахан: Животни стандард у Југославији, Загреб 1974.

— Хренологија, св. I, Београд, 1969.

твеним односима. Садржи три дела: Прилаз проблему, Животни стандард и тип друштва и Развој животног стандарда у Југославији у протекле три деценије.

У првом делу књиге аутор дефинише појам и структуру животног стандарда. При томе он усваја уже схватање по којем ова категорија обухвата два главна подручја која се могу економски квантификирати, као и низ додатних одређења, чија су обележја претежно квалитативна.

Основни елементи животног стандарда су лична потрошња која „обухвата потрошна добра и услуге које служе за подмирење потреба појединаца, односно породице, а подмирују се из личних прихода“ (ст. 32) и друштвене потрошње која „обухвата тзв. нематеријалне елементе животног стандарда, као што су образовање, здравствена и социјална заштита, брига друштва о деци, култура, хигијенски стандард, физичка култура, друштвена и лична сигурност и сл. Они се алиментирају из заједничких фондова које удружени рад одваја и користи за солидарно подмиривање друштвених потреба на самоуправном принципу“ (ст. 38—39). Главним елементима животног стандарда треба додати и један низ околности које аутор назива општим условима живота (урбанизација и слично) (ст. 43).

Подела коју аутор користи за излагање методолошки није сасвим доречена, а резерве се могу ставити и у погледу њеног домаћаја. Упркос томе, она задовољава захтеве емпиричке анализе и омогућује временско и просторно упоређивање серија, као и уочавање тенденција развоја. Основна критичка примедба коју треба изрећи предложеној подели (иако се она среће у готово свим текстовима из ове области — домаћим, совјетским, источнонемачким и другим, те није упућена самом аутору, него има начелни карактер), састоји се у томе што се, по нашем мишљењу, њоме ставља у први план фетишистички приступ потрошњи (потрошња је однос човека и материјалног добра односно услуге), уместо да се инсистира на другачијој друштвеној природи двају агрегатних облика потрошње. Аутор овакву потребу и сам примећује па указује на расподелу према раду, односно према принципу солидарности као основу двају облика потрошње у оквиру животног стандарда, али овом одређењу даје акцесорни карактер, уместо да учини обрнуто.

Овако дефинисани елементи животног стандарда почивају на индивидуалистичкој перцепцији циља економске активности, јер се у личној потрошњи тежи употребној вредности потрошног добра, а у односима друштвене потрошње најчешће остварују неке нематеријалне услуге. У макро размерама, међутим, и друштвена потрошња је материјална, само што се употребна вредност њоме обухваћених материјалних добара не исцрпљује у индивидуалном присвајању, већ у паралелизму многобројних односа поводом истог материјалног добра. То показује да се разликовање личне и друштвене потрошње у суштини своди на њихово друштвено (вредносно) разликовање, а не физичко — у погледу својстава или употребних вредности. Но ваља, такође, приметити да овакав приступ проблемима животног стандарда, ма колико био логичан, за сада није примењив у емпиричким истраживањима, у којима се и даље користе индуктивни, социјално неутрални методи анализе који су развијени

још у оквиру почетака статистичке методологије (Енгел) или еклектичке грађанске економије (Маршалова анализа тражње). Аутор је покушао да учини корак преко граница ове формалне поделе, јер је два облика потрошње везао и за односе расподеле; код практичног дефинисања или класификовања опет се, међутим, враћа опробаним критеријима.

3. Други — централни — део књиге је посвећен односу животног стандарда и типа друштва. У њему аутор конфронтира два различита приступа проблемима потрошње: онај који постоји у грађанским друштвима (Ростовљев концепт *mass consumption society*), уобичајено се назива потрошачким друштвом или, ређе, по Галбрајту, друштвом изобиља (*the affluent society*), и други којег карактерише, или треба да карактерише аутентични социјалистички карактер односа потрошње. Овај други модел потрошње (начин живота) „треба да хармонично обухвати материјалне, духовне и друштвене аспекте” (ст. 80), насупрот једностраности и површности захтева који проистичу из потрошачке психологије.

Размишљајући о социјалистичком начину живота, аутор правилно указује на чињеницу да социјалистичка друштва до сада нису развила сопствене моделе животног стандарда. Ово утолико пре важи за наше због његове отворености према свету и његове релативне неразвијености. Неизграђеност социјалистичких односа се посебно манифестује у присутности елемената престижне потрошње који представљају „карактеристике потрошачког друштва типичног за грађанске средине, тако и особености типичне за ситуације када је тек превазиђена историјска глад велике масе становништва” (стр. 91). Велика тражња аутомобила и кућа за одмор, као најскупљих објеката у кругу трајних потрошних добара, често пре задовољавања многих основнијих потреба, показују такву неизграђеност. Пошто није једноставно идентификовати елементе потрошачког понашања у актуелним процесима потрошње, самоуправно друштво често губи контролу над односом — јединством личне и друштвене потрошње, услед чијег се раздвајања и у социјализму човек може претворити у *homo consumens*. Изграђивање ове везе и усклађивање средстава намењених овим облицима потрошње представља, по мишљењу аутора, претпоставку и садржину социјалистичког начина живота. Степен њихове усклађености је мера квалитета животног стандарда (ст. 99). Будући да се овај однос не може ни успоставити ни усмеравати независно од постојања привредних субјеката и њихових преференција, то се образовање потрошача како би разликовали своје аутентичне преференције од оних које то нису, појављује као битна компонента социјалистичког начина живота. Организационо је везана за облике друштвене потрошње, а садржински представља процес усвајања културних и естетских вредности, насупрот стихижности у формирању потрошачке психологије.

Аутор разликује још једну категорију која, будући да не представља облик личне потрошње, а не одговара ни његовој дефиницији друштвене, представља, по утиску читаоца, гранично подручје које аутор назива друштвено организовано потрошњом. У књизи се наводе

два примера: исхрана и прање рубља, који могу да буду, по мишљењу аутора, боље организовани уколико би се обављали у неком облику у којем би због специјализације било могуће остварити ефекте економије обима, а не у домаћинствима, као до сада (ст. 122).

Алтернативни правац развоја је у пракси већ провераван: „ствари би вероватно узеле другачији ток, да је иницијатива започета у периоду после рата подржана и развијена, наравно обogaћена разноврсним облицима које развијена техника пружа” (ст. 121).

Проблеми н које аутор указује у овом другом, најважнијем делу књиге су не само суштински проблеми политичке економије социјализма, већ превасходно економске политике социјалистичких друштава. Стога се читалац, уз пуно разумевање за аргументе и тежње аутора да формулише принципе квалитетнијег облика животног стандарда, не може да отме утиску да су потрошачке манифестације схваћене као наш данак неразвијености, техничкој и друштвеној. Извесно је, међутим, да развој прерабивачких капацитета, дакле, производња средстава за живот, може да реши многобројне економске проблеме са којима је друштво суочено, а у првом реду да апсорбује велике количине радне снаге и изазове деловање инвестиционих мултипликатора са релативно малим обимом иницијалне акумулације. Отворена и демократска земља у развоју, као што је наша, не може да у кратком року развије сопствену технологију (ма колико то било опортуну), нити да преко ноћи промени културне традиције наслеђене из капитализма, а често много старије и од њега самог. Борба против потрошачке психологије није само у поткопавању њене културне основе, већ, пре свега, у развоју алтернативне технологије која ће великосеријском производњом квалитетних стандардних компоненти омогућити њихово оптимално комбиновање како са становишта потреба потрошачких јединица, тако и са аспекта рационалности производње. Основ није, дакле, у неразвијености, него у неорганизованости производње и девалвацији квалитета. Самоуправни привредни систем који почива на (још увек нормативној пре него индикативној) претпоставци о мобилности акумулације нема стварних потреба да вештачки ствара тражњу, јер се средства могу алоцирати у грану за чијим производима постоји аутентична тражња. Борба против потрошачког понашања и психологије је борба против групносојинских и других несамоуправних односа, дакле, борба за рационалног произвођача, а не само борба за рационалног потрошача. Основни правци потрошње су одређени већ у претходној фази привредног живота — у производњи и расподели, нарочито наменској, секундарној и интерној, па је то право поље борбе за виши квалитет животног стандарда. Тек када се разбије илузија о потрошачкој суверености и апсолутној слободи у располагању дохотком, и у потрошачевој свести се јави сазнање о генеричкој одређености његовог дохотка, дакле и потрошње, биће могуће радикално изменити структуру потрошње. Селективна дестимулација се може постићи и парцијалним мерама у систему расподеле: опорезовањем или одузимањем ренте стечене помоћу промета некретнина, саобраћајним реше-

њима у великим градовима се дестимулише коришћење приватних аутомобила и слично.

Извесно је да се и у аутономним оквирима потрошње може утицати на њен развој, на пример, реафирмисањем друштвено организоване потрошње — али је отворено питање да ли би просторна централизација неких потрошачких функција сама по себи значајно рационалисала потрошњу. Мислимо да прави одговор није у промени субјеката потрошње, него у даљој вертикалној диференцијацији процеса производње, који би обухватили многе до сада потрошачке функције или процесе: изнајмљивање аутомобила уместо њихове куповине, нова урбанистичка и просторна решења у грејању просторија, воде, производња смрзнуте или полуготове хране, брига о деци у условима приближним старању у породици, а не у дечјим установама сличним болницама или касарнама, урбанизована насеља — хотели са дугорочним закупом, а не викендице и слично. Једном речју, алтернатива је у даљој специјализацији производње за потрошњу, али без супституисања домаћинства. Ваља приметити да овакав закључак прихвата и сам аутор помоћу разликовања изведених и основних потреба (ст. 213), те наша примедба нема карактер полемике о суштини, већ пре о форми задовољавања потреба.

4. Трећи део књиге Еве Берковић је документационог карактера и садржи под насловом „Развој животног стандарда у Југославији у протекле три деценије“, изузетно значајна и аргументована запажања аутора а развоју појединих елемената животног стандарда. Уз коришћење обимне статистичке документације о позицијама животног стандарда, нарочито о регионалној дистрибуцији ефеката његовог пораста, аутор показује, с једне стране, његов пораст, али, са друге, и тенденцију да се он квалитативно мења у складу са усвојеним социјалистичким друштвеним опредељењима, јер је стопа пораста средстава друштвене потрошње у посматраном периоду знатно виша од стопе пораста средстава личне потрошње.

Од ставова изнетих у закључним разматрањима указаћемо само на онај који је, по нашем мишљењу, суштински: самоуправљање је пут за „успостављање интегритета друштва и интегритета личности“... „значи једну огромну могућност да се потпуно одбаци концепт потрошачког друштва и побе путем стварања аутентичног стила живота“ (ст. 216).

Светислав Табороши